

УДК 321.7(437.6)

**ПЕРЕХІД ДО ДЕМОКРАТІЇ В СЛОВАЧЧИНІ:
АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПЕРЕДУМОВ
І ЧИННИКІВ****TRANSITION TO DEMOCRACY IN SLOVAKIA:
ANALYSIS OF THE MAIN PRECONDITIONS
AND FACTORS****Ключкович А. Ю.,**

кандидат політичних наук, доцент, доцент
кафедри політології і державного управління,
Ужгородський національний університет
(Ужгород, Україна), e-mail:
anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua,
ORCID: 0000-0001-6573-6500

Klyuchkovych A. Yu.,

Candidate of political science, Associate Professor
of the Department of political science and state
administration, Uzhhorod National University
(Uzhhorod, Ukraine), e-mail:
anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua,
ORCID: 0000-0001-6573-6500

Словацька Республіка успішно здійснила перехід до консолідованої демократії, однак її траєкторія транзиту була більш складною, аніж в інших країнах Центральної Європи. Метою статті є аналіз передумов і чинників переходу до демократії у Словаччині на різних етапах трансформації. Динаміка трансформаційних процесів у Словаччині засвідчила взаємообумовленість впливу процедурних чинників і структурного контексту. Трансформаційні процеси в Словаччині були ускладнені конфліктним типом політичної культури, наявністю численних соціополітичних розмежувань, фрагментованістю політичної еліти, проблемами національного державотворення, авторитарними тенденціями в 1994–1998 рр.

Ключові слова: Словацька Республіка, перехід до демократії, консолідація демократії, чинники транзиту.

Slovakia's transition to a consolidated democracy was successfully completed, but its transit trajectory was more complicated than in other Central European countries. The purpose of the article is to analyze the preconditions and factors of the transition to democracy in Slovakia at different stages of transformation. In the Slovak Republic the dynamics of the transformation processes demonstrated the interdependence of the influence of procedural factors and the structural context. Transformation processes in Slovakia were complicated by the conflict type of political culture, as well as the presence of numerous social and political cleavages, the fragmentation of the political elite, the problems of national state-building, authoritarian tendencies in 1994–1998.

Keywords: Slovak Republic, transition to democracy, democracy consolidation, factors of the transition.

За час вивчення посткомуністичних трансформацій у країнах Центрально–Східної Європи накопичено значний емпіричний і теоретичний матеріал, що дозволяє транзитологам встановлювати закономірності перехідних процесів, узагальнювати чинники трансформації, будувати прогностичні моделі. Водночас розроблений інструментарій та узагальнені схеми пояснення по-різному спрацьовують у конкретних випадках. Попри близькі стартові умови та цілі демократизації, не всі країни регіону мали позитивну динаміку і лінійний шлях трансформації, не всі досягли рівня консолідованої демократії, і не всі консолідовані демократії реалізували свій потенціал.

Словацька Республіка (СР) успішно досягла фази консолідованої демократії, водночас її транзитний шлях був більш складним і проблематичним, аніж

в інших країнах Центральної Європи. Також на сучасному етапі словацька демократія стикається з рядом проблем і викликів, що мають внутрішнє і зовнішнє походження та потребують адекватної відповіді в найближчому майбутньому.

Проблеми переходу до демократії в Словаччині докладно висвітлені в публікаціях З. Буторової, Л. Копечека, В. Кривога, Д. Малової, Г. Месежнікова, С. Сомолані та ін. Аналізуючи демократичний розвиток країни у порівняльному та ретроспективному аспектах, дослідники підкреслюють складні стартові позиції і процесуальні труднощі Словаччини в перехідний період.

Метою статті є аналіз передумов і чинників переходу до демократії у Словаччині, співвідношення їх конструктивного і деструктивного потенціалу на різних етапах політичних трансформацій.

Важливим аспектом вивчення переходу до демократії є встановлення чинників, що обумовлюють цей процес, сприяючи чи гальмуючи демократичні перетворення. В транзитології вже традиційно виокремлюють два основних підходи до вивчення трансформаційних чинників – структурний (зосереджує увагу на взаємозв'язку між соціальними структурами, макрофакторами та ймовірністю встановлення демократії) та процедурний (робить акцент на суб'єктивних стратегіях і діях ключових акторів). Тим самим транзитологія у свій спосіб інтерпретує вже «традиційну для соціальних наук дилему «структури і агента (актора)»..., в рамках якої джерелом каузальної детермінації різних соціальних явищ визнаються або «об'єктивні» громадські структури, або «суб'єктивні» дії тих чи інших акторів (індивідів, груп, держав)» [3, с. 54].

У розрізі проблеми співвідношення демократизаційного впливу процедурних і структурних факторів, підкреслюється особливе значення синтезу підходів (Дж. Махоні, Р. Снайдер, А. Мелвіль). Теоретико–методологічний синтез структурного та процедурного підходів до вивчення транзитів не тільки допустимий, але й бажаний, вважає А. Мелвіль, оскільки дозволяє враховувати більшу сукупність факторів і змінних, а також будувати багатовимірні моделі перехідних процесів [3]. На основі синтезу процедурного і структурного підходів здійснюється оновлення парадигми транзитології в аспекті вивчення посткомуністичних трансформацій.

Словаччина належить до успішних посткомуністичних демократій, які відносно швидко (впродовж 10–15 років) досягли фази консолідованої демократії. Водночас у словацькому випадку складність застосування класичної схеми «лібералізація – демократизація – консолідація» обумовлена порушенням логіки послідовності транзиту через не розмежованість (паралельність) фаз лібералізації та демократизації, а також нетривале функціонування гібридного політичного режиму. В центральноевропейському контексті транзитний шлях Словаччини є унікальним,

нетиповим, що зумовлено впливом комплексу чинників зі сприятливим чи гальмуючим потенціалом в аспекті демократизації.

Револьюційне «відкриття» чехословацького транзиту в листопаді 1989 р. було результатом дії комплексу внутрішніх передумов, що свідчили про деструкцію комуністичного режиму (економічна стагнація, регрес соціальної системи, криза ідеологічної мотивації, ерозія в компартійних структурах) та чинників макрорівня, що були пов'язані з новою політикою керівництва СРСР та кризою соціалістичної системи. «Оксамитова революція» у Чехословаччині розпочала кардинальні та інтенсивні зміни в політичній системі, у соціально-економічному житті та міжнародному становищі країни. Швидкий крах пост-тоталітарного режиму в ЧССР, демонтаж партійно-державного механізму і реконструкція державно-владних інститутів свідчили про те, що фаза лібералізації і демократизації протікали паралельно. На інституційному рівні було закладено засади плюралістичної парламентської демократії, забезпечено легітимізаційну основу для подальших конституційно-правових, політичних і соціально-економічних змін, що було очевидним поступом у процесі демократизації.

Падіння комунізму принесло радикальні зміни у відношенні до індивіда, права якого в нових умовах почали розглядатися не тільки в соціальному, але й політичному та громадянському вимірах. Ці зміни стали необхідною передумовою для трансформації словацького суспільства з метою подолання ідеологічної спадщини та практики «реального соціалізму», що зводила громадянськість до її соціального виміру з розумінням громадянина як об'єкту державної соціальної опіки [1, с. 53].

Окрім демократичних здобутків на інституційному та громадянському рівні, в процесі трансформації в 1989–1992 рр. проявили себе і ряд чинників, які мали суперечливий чи несприятливий вплив на демократизаційні процеси в коротко- і довгостроковій перспективі. Зміна політичного режиму зумовила появу демократичних інституцій, механізми і процедури функціонування яких часто не мали еквіваленту в політичній культурі словацького суспільства. Нерідко це було причиною суспільних протиріч і конфліктів на шляху до консолідованої демократії, яка передбачає досягнення певного рівня адаптивності та гомогенності між інституціями і політичною культурою. Т.зв. «культурне відставання» є характерною ознакою трансформаційних процесів у Словаччині та інших посткомуністичних країнах. Однак у чеському суспільстві, історія якого більш багата на демократичні традиції, це відставання було менш відчутним. У словацькому варіанті «культурне відставання» було зумовлене навздогінною модернізацією і соціокультурними параметрами суспільства [6, с. 8].

Напруженість і конфліктність у суспільстві на поч. 1990-х рр. підвищувалася у зв'язку зі складними перетвореннями у соціально-економічній сфері, розбіжностями у стратегіях

словацьких і чеських політичних еліт, загостренням національного питання. В контексті парламентських виборів 1992 р. проявилися виразні тенденції до дезінтеграції федерації, що завершилися державним усамостійненням Чехії і Словаччини. Попри позитивну динаміку демократичного розвитку, завершити процес переходу в рамках єдиної держави не вдалося, і з 1 січня 1993 р. Словаччина і Чехія рухалися до консолідованої демократії різними транзитивними шляхами та з різною інтенсивністю.

В центральноевропейському контексті траєкторія демократичного транзиту Словаччини вирізнялася своїм складним, нелінійним, зигзагоподібним характером. Якщо для Чехії розпад ЧСФР позначився прискоренням демократизаційних процесів, то для Словаччини – їх гальмуванням. Складність словацького транзиту обумовлювалася його чотирирівнівою природою, унікальною в центральноевропейському регіоні: окрім економічної та політичної трансформації перед суспільством постало нагальне завдання побудови самостійної держави та завершення процесу національної інтеграції [5, с. 13]. Контроль над транзитом після проголошення незалежності країни отримали ті політичні сили, що не були орієнтовані на його завершення у формі консолідованої демократії. Цей складний період пов'язаний з діяльністю парламентсько-урядової коаліції на чолі з прем'єр-міністром В. Мечіаром.

Складність і амбівалентність словацького транзиту в перші роки незалежності була зумовлена двома групами різноспрямованих чинників. З одного боку, рушієм для подальших демократичних перетворень у Словаччині було те, що головні інституційні характеристики політичного режиму були закладені ще в часи т.зв. «федерального» етапу. З іншого боку, в перші роки самостійності проявилися ряд чинників, що не сприяли демократизації, а в ряді випадків навіть зумовили прояв авторитарних тенденцій.

В аспекті оцінки процедурних чинників, варто підкреслити, що питання створення самостійної держави не об'єднало політичну еліту, а навпаки, посилювало її фрагментованість, мінімізувало її процедурний, ціннісний консенсус і обмежило внутрішньогруповий комунікативний потенціал [5, с. 53]. Незважаючи на спільність фази «федерального» демократичного транзиту, порівняно з чеською, словацька політична еліта була менш очищеною і оновленою внаслідок обмеженості люстраційного процесу.

На протигагу фрагментованій і конфліктній опозиції правляча націонал-популістська коаліція була згуртована і консолідована. Наявність харизматичного лідера авторитарного типу в особі В. Мечіара, який опирався на потужну політичну партію (РЗДС – Рух за демократичну Словаччину), створювало ризики для монополізації і зловживання владою.

Порівняно з Чехією, потенціал Словаччини у розбудові державності був слабшим в силу історичних чинників, особливостей розбудови

адміністративно-інституційної інфраструктури в чехословацький період. Інституційна структура Словаччини, хоч і відповідала стандартам парламентської демократії, не була достатньо апробована на практиці. Положення Конституції СР 1992 р. заклали ряд інституційних і політичних ризиків у механізми формування, функціонування і взаємодії органів державної влади. Словацький варіант трансформації в період 1994–1998 рр. демонструє цікавий приклад, коли за умов демократичного інституційного дизайну проросли авторитарні тенденції, але ті ж таки інституційні рамки не дозволили утвердитися недемократичному режиму в країні.

Соціально-структурний контекст демократичного розвитку в сер. 1990-х рр. важко назвати сприятливим. Для абсолютної більшості словацьких громадян демократія була новим явищем, що неоднозначно сприймалося посткомуністичною свідомістю, тим більше на фоні складних соціально-економічних процесів. Гібридний режим В. Мечіара опирався на досить широку електоральну основу, сприйнятливу до націонал-популістських гасел, ідей економічного патерналізму та авторитарних практик управління. В 1994–1998 рр. ціннісне розмежування за віссю «авторитаризм – лібералізм» посилювало конфліктна політичному рівні, оскільки мало своє партійне втілення [5, с. 5]. Посткомуністична політична культура носила виражений конфліктний характер, в результаті численних взаємопосилюючих соціетальних поділів культурна гетерогенність словацького суспільства була сегментована на різні політичні субкультури [5, с. 64].

Поляризувало суспільство і питання державотворення, оскільки в перші роки самостійності більшість словаків не була прихильниками поділу ЧСФР і слабко ідентифікувала себе з власною державою. Утвердження Словацької Республіки як національної держави ускладнювала ситуація з етнічною гетерогенністю (насамперед, наявність чисельної угорської меншини), на якій спекулювали правлячі партії – РЗДС і СНП (Словацька національна партія). Отже державо- і націоутворюючі чинники в сер. 1990-х рр. також не сприяли консолідації словацького суспільства.

В 1990-х рр. відчутним було коливання словацького суспільства між східним (проросійським) і західним (євроатлантичним) вектором розвитку, що додавало транзитивних труднощів. В умовах краху євроінтеграційних перспектив правляча коаліція запропонувала суспільству маніпулятивну ідею особливого словацького шляху розвитку як такого, що найбільш відповідає національним інтересам.

Наведені вище чинники і обставини суперечливо впливали на розвиток Словаччини в сер. 1990-х рр., переважно гальмуючи чи ускладнюючи демократичні перетворення в країні. Правляча націонал-популістська коаліція на чолі з В. Мечіаром орієнтувалася на концентрацію влади в державі. Динаміка політичного процесу в 1994–1998 рр. оголила складні процеси у

полярних площинах «авторитаризм – демократія», «ліберальний – неліберальний» з чітко вираженою тенденцією до згортання демократії і формування авторитарного режиму. Серед чинників, що перешкодили зміцнитися в Словаччині авторитарному політичному режиму, варто виокремити наступні: конституційна структура держави та відносно незалежна, критична позиція інститутів, включених в систему розподілу влади (президент, Конституційний суд СР, парламентська опозиція); активізація «третього» сектору і консолідація демократичної опозиції; критика уряду і підтримка демократичних сил з боку ЄС і США; розчарування суспільства провалом євроінтеграційної політики уряду В. Мечіара на фоні успіхів країн-сусідів. Політична консолідація т.зв. «антимечіарівського» табору і масова мобілізація громадськості в контексті проведення парламентських виборів 1998 р. продемонструвала – як мирним шляхом вплинути на зміну влади в умовах напівавторитарного політичного режиму.

Зміни, що відбулися після парламентських виборів 1998 р., призвели до швидкого поступу Словаччини на шляху до консолідації демократії. В даному контексті варто підкреслити значення процедурного чинника, зокрема трансформацію розколотої еліти в консенсусну. Результати парламентських виборів дозволили сформувати уряд широкої демократичної коаліції правоцентристських, етнічних і лівих партій на чолі з М. Дзуріндою. Незважаючи на непроті взаємини коаліційних партій, їм вдалося зберегти єдність у ключових питаннях урядової діяльності, що дозволило подолати негативний спадок режиму В. Мечіара і рухатися шляхом демократичних перетворень впродовж 1998–2006 рр.

Консенсусність правлячої еліти була основою для подальших змін, зокрема в аспекті конституційної консолідації. Конституційні зміни в 1999–2001 рр. відкоригували роль вищих державних органів у системі розподілу влади і, тим самим, сприяли відновленню інституційної рівноваги в політичній системі. На інституційному рівні було вдосконалено і закріплено єдині демократичні правила діяльності, що відповідно знизило вплив неформальних інститутів і практик (корупції, клієнтизму, непотизму).

В аспекті здійснення економічних і адміністративних реформ, реалізації євроінтеграційного курсу коаліція М. Дзурінди опиралася на підтримку «третього» сектору, який був джерелом інновацій, політичної просвіти населення і водночас контролю за владою, адже питання корупції та транспарентності не зникли з публічної політики. Але подальший розвиток взаємовідносин між державою і «третім» сектором не дозволяє говорити про стабільну інтегрованість громадськості в систему прийняття суспільно значимих рішень.

Продемократична і проєвропейська правляча еліта функціонувала в складних політичних умовах, оскільки «мечіарівські» сили не зійшли з політичної арени і намагалися створювати

перешкоди на шляху реформ і євроінтеграції. Після виборів 1998 р. РЗДС і СНП перебували в парламентській опозиції і їхня владна позиція послабилася, але електоральна підтримка партій залишалася високою. Радикальні економічні реформи призвели до зростаючого соціального невдоволення політикою «затягування пасків», що робило досить реальними шанси повернення до влади В. Мечіара і відхід Словаччини з євроінтеграційного шляху. Тому важливим було закріплення демократичного курсу розвитку, яке відбулося в результаті перемоги на парламентських виборах 2002 р. правоцентристських партій. Політична взаємодія між партіями на основі ставлення до «мечіаровського» режиму поступово відійшла в минуле.

Консолідація демократії передбачає закріплення демократичних цінностей, як на елітарному, так і на масовому рівнях, а тому потребує відповідних змін у політичній культурі суспільства. Адекватне сприйняття ліберально-демократичних цінностей – один з найбільш проблемних аспектів словацької консолідації, оскільки зміни на рівні політичної культури – це довготривалий процес. Представництво в загальнонаціональному парламенті в 2002 р. комуністів і націонал-популістів, долучення РЗДС і СНП до урядової влади в 2006–201 рр., вступ до парламенту правих екстремістів в 2016 р. – все це засвідчує складні та тривалі процеси в аспекті закріплення демократичних цінностей і формування громадянської політичної культури.

Як і в інших центральноєвропейських країнах консолідація демократії та євроінтеграція Словаччини були складовими одного процесу. Європейський Союз варто розглядати як один з ключових чинників демократизації та консолідації демократії в Словаччині. Як зазначає Г. Месежніков: «Свободу жителі Словаччини разом з громадянами Чехії і Моравії завоювали самостійно на площах і вулицях в листопаді 1989 р., але зберегти її і втримати країну тривалий час на демократичній траєкторії розвитку після розпаду Чехословаччини і виникнення незалежної держави було б дуже важко для Словаччини без ЄС, можливо, навіть не під силу» [4, с. 34]. В даному контексті не йде мова про повну залежність розвитку словацької демократії від зовнішнього впливу і, тим самим, применшення значення внутрішніх чинників демократизації (еліта, громадськість), а тільки підкреслюється збіг несприятливих для демократичного розвитку обставин у 1993–1998 рр. В даному контексті ми погоджуємося з думкою Г. Месежнікова, що якщо б ЄС через свій механізм прийняття нових країн-членів не окреслив Словаччині реальну перспективу членства (при умові фундаментальних змін у сфері політичної демократії, подолання наслідків авторитарних практик і поглиблення реформ), то країна могла б піти іншим шляхом розвитку [4, с. 34]. В аспекті впливу з боку міжнародної демократичної спільноти (насамперед, ЄС і США), на наш погляд, варто підкреслити не тільки політичну підтримку

демократичної опозиції, але й фінансово-матеріальне сприяння діяльності «третього» сектору та політичний тиск на правлячі еліти щодо здійснення реформ в 1999–2004 рр. Реалізація Словаччиною євроінтеграційного курсу є, в свою чергу, свідченням успішності демократичних перетворень, але не означає завершення процесу консолідації демократії.

В центральноєвропейському контексті шлях Словаччини до консолідованої демократії відзначався складністю і нелінійністю траєкторії, що зумовлено впливом ряду сприятливих і гальмуючих чинників на різних етапах трансформації. Складний структурний контекст для демократизації в 1990–х рр. створювали соціально-економічні, політико-культурні, етнонаціональні чинники, не була орієнтована на консенсус і стратегія політичних еліт щодо ключових питань політичних, економічних перетворень і національного державотворення. Динаміка трансформаційних процесів у Словаччині засвідчила взаємообумовленість впливу процедурних чинників і структурного контексту. В процесі протидії гібридному режиму різко зросла роль елітарного чинника (політичної опозиції і активної громадськості), що у поєднанні із зовнішньою підтримкою, дозволило послабити несприятливий вплив внутрішніх структурних умов і мобілізувати демократичний потенціал суспільства. В умовах консолідації демократичного режиму консенсусна стратегія еліт дозволила ліквідувати демократичні загрози, забезпечити функціональність конституційної системи, здійснити ринкові реформи, реалізувати євроінтеграційний курс. Подальший розвиток словацької консолідованої демократії перебуває в прямій залежності від консолідації громадянського суспільства і закріплення громадянської політичної культури.

Список використаних джерел

1. Čambáliková, M., 1996. 'K otázke občianskej participácie v transformujúcom sa Slovensku', *Sociológia*, Roč.47, Č.1, s.51–54.
2. Krivý, V., 2005. 'Hodnotové orientácie, kolektívne identity a hodnotové štiepenie v slovenskej spoločnosti', *Slovenský národopis*, №53, s.262–284.
3. Melvil, A., 2002. 'The «Funnel of Causality» Methodology as Intermediary Synthesis of «Structure and Agency» in the Analysis of Democratic Transitions', *Polis*, №5, p.54–59.
4. Mesežnikov, G., Bútorová, Z., Kollár, M. (ed.), 2014. 'Desať rokov v Únii: Slovenská a česká cesta', Bratislava: *Inštitút pre verejné otázky*, 185 s.
5. Szomolányi, S., 1999. 'Kľukatá cesta Slovenska k demokracii', Bratislava: *Stimul*, 121 s.
6. Velšic, M., 2001. 'Zmena politického režimu na Slovensku v perspektíve verejnej mienky', Bratislava: *Inštitút pre verejné otázky*, 151 s.

* * *